

W: Krzysztof Brzechczyn, Mieszko Ciesielski, Eliza Karczyńska (red.), *Jednostka w układzie społecznym. Próba teoretycznej konceptualizacji (Poznańskie Studia z Filozofii Humanistyki, 22)*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych, 2013, s. 67-75.

Marcin Paprzycki
Instytut Badań Systemowych
Polska Akademia Nauk

NIE-EWANGELICZNY MODEL CZŁOWIEKA. PRÓBA WYJAŚNIENIA PSYCHOANALITYCZNEGO¹

Abstract. The author resorts to the basic categories of Freud's psychoanalysis, e.g. id, ego and superego, as well as to the notion of anxiety, which results from the inability to overcome difficulty in the situation of threat. The notions indicated by the author facilitate a different interpretation of the phenomena of enslavement and satanization formulated as part of the non-Christian model of man. In the interpretation presented in the paper, these notions are construed as a product of the activity of individual personality spheres, i.e. id, ego, superego, which constitutes a response to the pleasant/unpleasant action of an interaction partner.

Słowa kluczowe: nie-Ewangeliczny model człowieka, psychoanaliza, racjonalność działania, Sigmund Freud, Leszek Nowak

Keywords: non-Christian model of man, psychoanalysis, rationality of action, Sigmund Freud, Leszek Nowak

Wprowadzenie

Leszek Nowak (1987, 1991) zrekonstruował to, co wcześniej określał mianem Ewangelicznego modelu człowieka, a równocześnie wskazał jego ograniczenia, sugerując także alternatywę – nie-Ewangeliczny model człowieka. Choć nie-Ewangeliczny model człowieka ma znaczące konsekwencje dla teorii zachowań społecznych, szczególnie dla teorii rewolucji, to ma on również wady – jest czysto deskryptywny. Problem ten, według mojej wiedzy, nie został dostatecznie rozpoznany: ani krytyka modelu Nowaka przeprowadzona przez

---

¹ Niniejszy tekst jest tłumaczeniem: The non-Christian Model of Man. An Attempt at a Psychoanalytic Explanation. W: L. Nowak, M. Paprzycki (red.), *Social Systems, Rationality and Revolution (Poznań Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities, 33)*. Amsterdam: Rodopi, 1993, s. 205-213.

de la Sienrę (1989), ani odpowiedź Nowaka (1989) na jego uwagi nie potrafiła temu sprostać.

Prawdopodobnie istnieje wiele możliwych modeli, które mogłyby służyć do wyjaśnienia tego omawianego. Chcę więc podjąć próbę wyjaśnienia psychoanalitycznego, odwołując się do koncepcji Freuda.

1. Podstawowe założenia Freuda

Zasadniczym założeniem teorii Freuda jest przekonanie, że można wydzielić trzy sfery ludzkiej psychiki: superego, ego i id. Id, zawierające podstawowe popędy i domagające się ich natychmiastowego zaspokojenia, działa, kierując się zasadą bezkompromisowej przyjemności. Natomiast ego, będące odpowiedzialne za wszystkie działania świadome, odwołuje się do świata zewnętrznego, jest ono środkiem, dzięki któremu mogą zostać zaspokojone pragnienia id. Nie wszystkie pragnienia mogą być natychmiast zaspokojone, pewne ograniczenia nakładane są przez świat zewnętrzny, inne przez rzeczywistość społeczną zinternalizowaną w superego. W rezultacie ego poszukuje kompromisu, kierując się zasadami rzeczywistości.

Według Freuda siłą obronną ego jest lęk. Kiedy ego znajduje się w sytuacji zagrożenia, zarówno zewnętrznego, jak i wewnętrznego, rozwija się w nim lęk. Pojawia się on jako efekt braku umiejętności radzenia sobie z trudnymi sytuacjami² i może stać się bardzo potężny: „gdy lęk jest silny ponad miarę, okazuje się zgoła bezcelowy, paraliżuje każdy czyn [podkreślenie – M.P.], a także ucieczkę” (Freud 1994b, s. 355).

2. Działania i reakcje

Wychodząc od założeń psychoanalitycznych, spróbuję przeanalizować postawy i zachowania dwóch osób wobec siebie. Następnie wprowadzę pewne założenia idealizujące (korespondujące z prezentowanymi przez Nowaka). Ograniczę rozważania zaledwie do dwóch osób i wyeliminuję wpływ okoliczności zewnętrznych na ich reakcje. Każde działanie jednej z osób jest powiązane z reakcją drugiej, a więc efektem każdego działania jest reakcja. Upraszczając model, obserwujemy działania jednej działającej osoby i równocześnie śledzimy, jak reaguje na nie druga z osób³. Osobę działającą będę dalej określać

² „Jeśli ego jest zobowiązane przyznawać jego słabość, to pokrywa się z lękiem” (Freud 1974, s. 78).

³ Proponowany model jest statyczny. Ponieważ nie uwzględnia się czynnika czasu, śledzimy uporządkowane sekwencje niezależnych działań i odpowiedzi na nie.

jako *X*, natomiast osobę reagującą – jako *Y*. Działania i reakcje, jakie one wywołują, będą rozumiane jako akty wyrażania uczuć, które są rozpoznawane przez innych ludzi.

Wszystkie ludzkie zachowania w stosunku do innych osób mogą być skategoryzowane jako: a) negatywne (np. wrogość, pogarda), b) pozytywne (np. bycie przyjaznym, uprzejmość). Trzeba ponadto założyć, że żadna osoba nie może zachowywać się nieskończenie negatywnie czy pozytywnie w stosunku do innych. Opisane wyżej działania są postrzegane, a następnie kwalifikowane przez ego jako przynależne do jednej z dwóch grup: a) powodujących nieprzyjemność, b) dostarczających przyjemności. Oczywiście, może się zdarzyć, że działania w zamiarze pozytywne są kwalifikowane jako nieprzyjemne i odwrotnie – działania w zamiarze negatywne mogą być postrzegane jako przyjemne. By uprościć model, zakładam, że każdy czyn negatywny będzie kwalifikowany jako wywołujący przykrość, a każdy czyn pozytywny jako dostarczający przyjemności. Inaczej mówiąc, przyjmuję, że działania *X* (i ich intencje) są przejrzyste dla *Y*. Odpowiednio do tego opisu mogą wystąpić dwa typy reakcji:

– działania skategoryzowane jako nieprzyjemne będą pozostawały w konflikcie z nieustannymi żądaniami id i jako takie wytworzą napięcie w ego. Agresja będzie naturalną reakcją na owo napięcie. „[Konflikt w ego] rodzi skłonność do agresji” (Freud 1967, s. 305);

– działania skategoryzowane jako przyjemne będą satysfakcjonujące dla id. Ego będzie je postrzegało jako „użyteczne” i spróbuje pozostawać w sytuacji, w których działania te zachodzą. Uzasadnione wydaje się przypuszczenie, że w procesie swojego rozwoju ego odkrywa (metodą prób i błędów lub przez przypadek), że najlepszym sposobem na podtrzymanie przyjemnych działań jest reagowanie w ten sam sposób.

3. Interakcje pomiędzy dwiema osobami

Chcąc wskazać, że założenia Freuda mogą dostarczać rezultatów podobnych do tych otrzymanych przez Nowaka, trzeba prześledzić dwa przypadki: reakcji na pozytywne i negatywne działania.

3.1. Nierozwinięte superego

Upraszczając, najpierw trzeba założyć, że superego jest nierozwinięte. Na marginesie można dodać, że koresponduje to z rozwojem poglądów Freuda, choć ta historyczna uwaga jest tylko dygresją. W następnym etapie rozważań (pkt 3.2.) odstąpię od tego założenia, by prześledzić, jak działalność superego zmienia prezentowany wcześniej obraz.

3.1.1. Reakcje na działania negatywne

Jak zauważyłem, negatywne działania X wywołują agresję w osobie reagującej Y . Odkąd przyjęto założenie, że omawiane osoby są wyizolowanymi z otaczającego je świata jednostkami, agresja Y będzie skierowana z powrotem ku X ⁴. Najskuteczniejszym działaniem ego jest utrzymywanie równowagi między wewnętrznymi pragnieniami i wymaganiami świata zewnętrznego.

Dlatego właśnie ego [...] zмага się z przeciwnościami, by realizować jak najlepiej zadanie ekonomiczne, którym jest utrzymywanie harmonii pomiędzy siłami pracującymi w nim samym i ponad nim (Freud 1974, s. 78).

Napięcie między zewnętrznym bodźcem (tu: działaniem X) a wewnętrznymi potrzebami zostanie usunięte przez odpowiedź⁵ (tu: agresję), która będzie miała odpowiednie do wielkości owego napięcia natężenie. Negatywne działania X w stosunku do Y wywołają u Y doświadczenie nieprzyjemnego uczucia w stopniu odpowiadającym natężeniu jego wrogich działań (przy założeniu, że Y jest idealnym obserwatorem). W rezultacie w Y rozwinie się wewnętrzne napięcie tego samego stopnia. Redukcja będzie przebiegać w następującym porządku: Y zareaguje agresją w stopniu odpowiadającym początkowym działaniom X . W związku z tym reakcje Y wykażą liniową zależność od działań X .

Ponieważ żadna osoba nie może być nieskończenie zła, zależność musi osiągnąć w pewnym momencie punkt graniczny. Jeżeli założymy, że u osoby działającej poziom wrogości działania jest wyższy niż u osoby na nie odpowiadającej, liniowa zależność zostanie wstrzymana, albowiem został osiągnięty maksymalny poziom wrogości Y . Od tej chwili wszystkie dodatkowe wrogie naciski nie mogą być równoważone – ego rozpoznaje sytuację jako niebezpieczną i w konsekwencji wytwarza tzw. rzeczywisty lęk – „lęk [...] budzi się jako sygnał niebezpiecznej sytuacji” (Freud 1974, s. 94). Ponieważ lęk paraliżuje zdolność do odpowiadania agresją (Freud 1994b, s. 355), poziom wrogich odpowiedzi maleje. Ostatecznie, gdy cała agresja jest tłumiona przez wzrastający poziom lęku, rozwiązaniem staje się identyfikacja z opresorem (co odpowiada postawie zniewolenia z modelu Nowaka).

Typowym, głęboko Freudowskim przykładem tego typu zachowań jest konflikt Edypa, w którym ego rozwija lęk przed kastracją, a konflikt zanika dzięki

⁴ W ramach dygresji warto zaakcentować to, co według Freuda jest zasadniczym składnikiem naszej skłonności do kierowania agresji ku rzeczom lub innym ludziom. „[Jeśli] agresywność [...] nie ma możliwości zaspokojenia [...], to będzie prawdopodobnie maleć i wzrastać liczba samo-destruktywna [w związku z tym] wydaje się konieczne dla nas samych zniszczyć inne rzeczy lub ludzi, aby nie zniszczyć samego siebie” (Freud 1974, s. 105).

⁵ „Dążenie do obniżenia, utrzymania w niezmiennym stanie, zniesienia wewnętrznego napięcia popędowego [to] dominująca tendencja życia duchowego” (Freud 1994a, s. 51).

identyfikacji z ojcem (Freud 1974, s. 85-95). Od tego momentu *Y* odpowiada wzrastającym poziomem „miłości” na wzrastającą „wrogość”. Zależność ta jest ponownie zależnością liniową.

3.1.2. Reakcje na działania pozytywne

Gdy natomiast rozpatrujemy działania kategoryzowane jako życzliwe, ego spróbuje pozostawać w sytuacji dlań przyjemnej przez udzielanie życzliwych odpowiedzi. Dlatego też *Y* odpowie pozytywnie na pozytywne działania *X*. Odkąd głównym celem ego jest utrzymanie równowagi pomiędzy zewnętrznymi i wewnętrznymi siłami, *Y* nie zareaguje bardziej pozytywnie, niż zrobił to *X*. Taka reakcja zwrotna byłaby w sprzeczności z zasadami ekonomicznymi rządzącym działaniem ego. Po raz kolejny uwidacznia się zatem zależność liniowa. Kiedy zostaje osiągnięty górny pułap możliwych życzliwych odpowiedzi *Y* (zakładamy ponownie, że maksymalny poziom możliwych pozytywnych odpowiedzi *Y* jest niższy niż maksymalny poziom pozytywnych działań *X*), zależność między nimi się ustala – *Y* nie jest w stanie odpowiadać bardziej pozytywnie na działania *X*, bez względu na to, jak są one dobre (rys. 1, s. 73).

Tak więc, choć udało się uchwycić zjawisko zniewolenia (pkt 3.1.1.), nie-Ewangeliczny model człowieka nie uwzględnia uczucia zbieszenia. Odwołam się więc teraz do sfery superego i spróbuję wyjaśnić pozostałe zjawiska.

3.2. Rozwój superego

3.2.1. Reakcje na działania negatywne

W przypadku działań negatywnych uwzględnienie nadzoru superego nie spowoduje dużych zmian w ogólnym schemacie opisanym wyżej. Będzie miało natomiast następujący efekt korygujący (rys. 1):

a) przed osiągnięciem górnego pułapu liczba wrogich odpowiedzi *Y* na wrogie działania *X* będzie zmniejszana przez „dążenie do jedności z ludźmi” (Freud 1967, s. 309) w takim stopniu, w jakim zinternalizowane jest prawo moralne w superego. Dlatego właśnie ego ma równoważyć jeszcze jedną siłę – nie tylko ma to satysfakcjonować id, lecz także moralne potrzeby superego;

b) w związku z tym górny pułap wrogości *Y* będzie osiągnięty później;

c) ostatecznie zmniejszenie poziomu wrogości u *Y*, przy wzrastającej wrogości *X*, będzie wolniejsze z powodu zinternalizowania w superego takich wartości, jak: szacunek dla samego siebie, honor, duma. Superego zapobiega tłumieniu agresji przez przeciwdziałanie paraliżującym efektem rzeczywistego lęku wzbudzanego w ego.

3.2.2. Reakcje na działania pozytywne

Z drugiej strony wprowadzenie superego do rozważań o pozytywnych działaniach ma znaczący wpływ na kształt omawianych zależności. Można wymienić trzy skutki zinternalizowania norm etycznych:

a) przed osiągnięciem górnego pułapu poziom życzliwych odpowiedzi będzie wyższy niż poziom wyznaczony przez zależność liniową z powodu altruistycznej postawy superego;

b) w związku z tym później, w górnym pułapie, poziom życzliwych odpowiedzi wzrośnie;

c) ostatecznie wystąpią ogromne różnice w zachowaniu *Y* w porównaniu z przypadkiem, który nie uwzględnia punktu granicznego (górnego pułapu) wyznaczanego przez superego.

Wraz z rosnącą rozbieżnością między poziomem pozytywnych działań *X* a poziomem pozytywnych odpowiedzi *Y* superego *Y* zaczyna domagać się równej dobroci dla superego *X* („miłuj bliźniego swego jak siebie samego”)⁶. (Powinniśmy pamiętać, że po osiągnięciu górnego pułapu *Y* nie może dać już z siebie więcej.) To umieszcza ego w konflikcie id i jest przyczyną wewnętrznego napięcia, które prowadzi do agresji. Przy założeniu izolacji *Y* i *X* agresja *Y* będzie skierowana przeciw *X* (por. przypis 3), chociaż zostanie częściowo stłumiona przez superego *Y*. To wywoła stałe, powolne zmniejszanie się pozytywnej postawy *Y* wobec *X*, aż do progu zbieszenia. Można powiedzieć, że wzrastające pozytywne działania *X* napotykają na wzrastające negatywne reakcje *Y*. Dzieje się tak dlatego, że intensywność wspomnianego konfliktu jest tak wysoka, iż zgromadzona agresja tłumi wszelkie pozytywne działania.

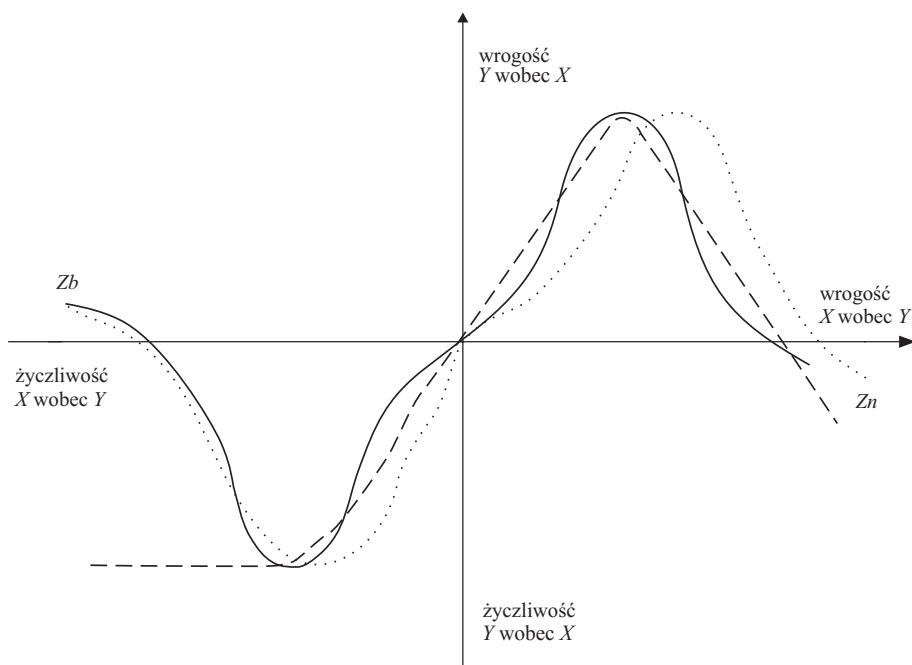
4. Dodatkowe korekty

Łatwo dostrzec, że model ludzkich interakcji zaprezentowany wyżej jest podobny do modelu Nowaka. Istnieje wiele kierunków, w których można go rozwijać – w zależności od wyboru dodatkowych czynników może on być przedstawiany na różny sposób. Spróbujmy teraz wprowadzić jeden czynnik – „cywilizacyjne” doświadczenie ego, co oddaje model podobny do prezentowanego przez Nowaka.

⁶ Superego składa się nie tylko ze zinternalizowanych norm etycznych (wymóg bycia tak dobrym w stosunku do innych, jak oni są w stosunku do nas, jest wspólny dla większości kultur) ale „jest [to] także środek idealnego ego, przez który ego mierzy siebie, który ego to naśladuje, i który określa pewien wymóg doskonalenia się, który to ego stara się spełniać [podkreślenie – M.P.]” (Freud 1974, s. 64-65). To wydaje się sugerować, że skonfrontowane z czymś bardziej doskonałym superego wymaga tego samego poziomu doskonałości dla ego.

Podczas swego istnienia ego uczy się, po pierwsze, że w większości wypadków postawy innych ludzi w stosunku do niego nie są takie, jak wydają się w ich działaniu, po drugie, rzeczywistość i inni ludzie są raczej bardziej wrody niż przyjaciele (Freud 1967; Marcuse 1998), w związku z tym rozwija się postawa podejrzliwości. Ten czynnik zmodyfikuje poniższy model.

W przypadku negatywnych działań przed osiągnięciem maksymalnego poziomu negatywnych odpowiedzi Y cywilizacyjne doświadczenie ego będzie podwyższać poziom negatywnych odpowiedzi Y . Ponieważ ego Y postrzega osobę działającą X jako bardziej wrogą, niż X jest w rzeczywistości (podejrznie), kiedy X działa z pewnym natężeniem wrogości, Y reaguje wyższym poziomem wrogości. Powyżej punktu granicznego doświadczenie ego przyniesie przeciwny efekt malejącej intensywności agresji. Ponieważ ego Y postrzega działania X jako bardziej wrogie, niż są one w rzeczywistości, w Y rozwija się wyższy stopień lęku, który paraliżuje jego agresję nawet w najwyższym stopniu.

Rys. 1. Odpowiedzi Y na działania X

Objaśnienia: linia przerywana – superego nierozwinięte, brak doświadczeń ego; linia kropkowana – superego rozwinięte, brak doświadczeń ego; linia ciągła – ostateczny model; Zn – obszar zniewolenia; Zb – obszar zbieszenia.

Z drugiej strony, przed osiągniętym pułapem maksymalnie pozytywnych odpowiedzi *Y* doświadczenie ego wywoła przeciwny efekt spadku stopnia pozytywnych reakcji *Y*. Jest tak dlatego, że podobnie jak wcześniej ego *Y* będzie postrzegało działania *X* jako mniej przyjazne, niż są one w rzeczywistości. Powyżej punktu maksymalnego doświadczenie ego opóźni zbieszenie – konflikt pomiędzy ego *Y* i id *Y* będzie ograniczany przez zniekształconą percepcję działań *X* z powodu zmniejszającego się poziomu agresji.

Zależność między działaniami *X* i odpowiedziami *Y* oddaje rys. 1.

Podsumowanie

Opierając się na intuicjach Freuda, zaprezentowano bardzo podobny do modelu opracowanego przez Nowaka, model relacji międzyludzkich. Z tego względu powyższe rozważania mogą służyć jako możliwe wyjaśnienie zjawiska opisywanego przez niego.

Należy jednak poczynić pewne zastrzeżenia. Po pierwsze, chociaż wykorzystane założenia Freuda wydają się dostarczać wyjaśnienia problemu, to odwołują się do pomysłów Freuda, które nie tylko nie są precyzyjne, ale w dodatku ulegają zmianom w jego pismach. Po drugie, chociaż kształt ostatecznego modelu wydaje się symetryczny, to jest on wyjaśniany w niesymetryczny sposób. Wyjaśnienie uwzględniające przypadek negatywnych działań wydaje się być łatwe do zrozumienia, podczas gdy wyjaśnienie dotyczące pozytywnych działań wymaga dużo bardziej skomplikowanego mechanizmu. Po trzecie, uwzględniając powyższe rozważania, należy pamiętać, że nie ma jednego, prawidłowego sposobu czytania pism Freuda. Interpretacja jego poglądów pozostaje bardzo trudna w obliczu współczesnych analiz, odkąd rozwinięliśmy model używający bardzo silnych założeń idealizacyjnych, a teoria Freuda nie jest (*explicite*) idealizacyjna⁷. To, co powinnyśmy starać się robić, to wskazywać te fragmenty w jego pismach, które mogą wspierać naszą decyzję interpretacyjną. Ostatecznie, jako że zaprezentowany model jest z natury idealizacyjny, zaniedbuje wiele czynników i rozwinięcie go w pełni wymaga dużo więcej systematycznej pracy.

Literatura

Freud, S. (1967). Kultura jako źródło cierpień. W: idem, *Człowiek, religia, kultura*, tłum. J. Prokopiuk, Warszawa: Książka i Wiedza, s. 235-314.

⁷ Pomimo to można wyróżnić kilka fragmentów, gdzie Freud używa technik idealizacyjnych (np. Freud 1994b). Analiza użycia przez niego idealizacji jest jednak zadaniem odrębnym.

- Freud, S. (1974). *New Introductory Lectures on Psycho-Analysis*. London: The Hogarth Press.
- Freud, S. (1994a). *Poza zasadą przyjemności*, tłum. J. Prokopiuk. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Freud, S. (1994b). *Wstęp do psychoanalizy*, tłum. S. Kempnerówna, W. Zaniewicki. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Marcuse, H. (1998). *Eros i cywilizacja*, tłum. A. Jankowska, A. Pawelski. Warszawa: Muza.
- Nowak, L. (1987). Man and People. The Problem of the Individual in non-Marxian historical Materialism. *Social Theory and Practice*, **13**, s. 1-16.
- Nowak, L. (1989). Remarks on The Christian Model of Man and the Nature of Interpretation. *Social Theory and Practice*, **15**, s. 107-117.
- Nowak, L. (1991). *U podstaw teorii socjalizmu*, t. III: *Dynamika władzy. O strukturze i konieczności zaniku socjalizmu*. Poznań: Nakom.
- Sienra, A. G. de la (1989). Christian Model of Man. Reply to Nowak. *Social Theory and Practice*, **15**, s. 89-106.